

A tettenért idő

(VÁZLAT ILLYÉS TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉRŐL)

A *Lélek és kenyér*ben, Doboz községről szóló pontos és megrázó szociográfiájában használja így a szót Illyés, Proust *Temps retrouvé*-s-jára való hivatkozással. Az az összetétel tehát, mely a megszokott interpretációkra utal magyar „sors” és francia „szellem” tőkéletes ötvözőjéről? Meglehet, hiszen az ötvözet legvilágosabb változatait mintha maga a költő is elfogadta volna. Illetve dehogyis, legföljebb tán csak nem tiltakozott ellene; hisz óriási életműve oly sok helyen többnyire épp azt hangoztatja, hogy nem kellett efféle ötvözetet — pláne „szintézist” — külön megteremteni: réges-régi, sokszálú s erős kapcsolat köti össze a két népet, franciát s magyart. Éspedig nem a „szellemet” vagy a „kulturát”, még kevésbé a politikai történetet. Hanem a parasztokat s a mesterembereket, hozzájuk számítva mindenesetre a tisztességesebb tollforgatókat is. Azaz a kritikusok és irodalomtudósok mindegyre az európai távlatú magyar költőről írnak, Illyés az európai égalj alatt élő — s szenvedő — magyar parasztságról. Az „ötvözetet”, ha ilyesméről egyáltalában beszélhetünk, őseiben, őseinkben — hisz erre felé legtöbbszörünknek apja, anyja vagy legalábbis egyik nagyapja még paraszt volt — kísérelte ki Európá történelme.

Ebben az értelemben centrális élmény, alkotásra serkentő mag Illyés életművében a parasztság — az európai parasztság — története és sorsa. S hogy nemcsak a pálya első felében, azt eléggé mutatja legutóbb a *Testvérek* — nincs reá jobb szó — „erazmuszi” paraszthumanizmusa is. Főlösképpen (mégis szükséges megjegyezni, hogy ha valaki, hát Illyés óvakodik a parasztok bármiféle „idealizálásától”. Úgy ábrázolja őket, akár a németalföldi festők, akikre egyébként nemegyszer hivatkozik, s akiknek éterien nyers képeiről úgy árad a valóság, hogy érezhető szinte a szaga is. Ami szintén nem hiábavaló. Az érzékszervek közül ugyanis az orr a legérzékenyebb az osztálykülönbségekre, s a parasztság története lényegében ilyen különbségek kialakulásából és összezapásából áll. S kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy Illyés életművének felszabadulás előtti fele (illetve 1948 előtti fele, mert a valódi cezúrát a fordulat éve képviseli) jórészt ennek a nagy küzdelemnek vizsgálata és művészi elemzése; az ifjú avantgardista Illyést is ideértve, hisz az avantgarde jelentette akkoriban a nemzetközi forradalmi mozgalom élcsapatát a művészetben. Bartók, Kodály, s az *igazi* (azaz angol) beatzene után aligha kell már bizonygatni, hogy az avantgarde s a népművészet anyanyelve mennyire nem idegen egymástól; a *Hunok Párizsban* avantgardizmusa is legalább annyit köszönhet Orosz Anna izes, Tamásira emlékeztető szó- és észjárásának, mint a nagy francia szürrealistáknak. De nem csupán erről a művészi s mozgalmi rokonságról van itt szó. Arról inkább, hogy soha becsületes írók és tisztességes gondolkozók oly közel nem remélték — okkal, ok nélkül, más kérdés — eszméik megvalósulását, mint a húszas évek Európájában. Néhol, mint nálunk is, ez a remény — elszánt s immár egyre inkább elkeseredett harc formájában — a harmincas években tetőzött. Nálunk ezt a kését most nem az eszmék átvételéhez mindenkor s mindenütt szükséges idő magyarázta. Ellenkezőleg, egy különös szellemi interferencia, egy furcsa *déjà vu* élmény következtében sehol annyira ki nem fejlődött s oly reálisnak nem tűnt a remény, mint éppen itt. A véletlen, a történelem hatalmas Pandora-szelencéje mint ha egymás mellett bocsátotta volna ki magából az 1848-at megelőző évek s az 1930-as évek népi irodalmát. A *Puszták népe* és a *Petőfi* ennek az interferenciának köszönheti létrejöttét, ennek az interferenciának két csúcsa.

Magyarország a két világháború közti korszakban — Európa akkori technológiai-gazdasági fejlettségéhez viszonyítva — épp annyira elmaradott agrárállam volt, mint az ezernyolcszáznegyvennyolcat megelőző időkben. Az elnyomottak túlnyomó

többsége nincstelen zsellér és pusztai cseléd volt. De nemcsak számuk szerint szenvedtek ők a legsúlyosabban, az ő mérhetetlen nyomoruk szűrt leginkább szemet is. Azaz szűrt volna, ha gondosan el nem dugják őket, s el nem bújnak ők maguk is az úri világ szeme elől. Így aztán csak az éhínségtől nagyvárosokba menekülő s ott elkallódó „példányaik” jutottak nagy néha „jobb” emberek szeme elé, akik többnyire nagy gyorsan el is fordították a fejüket, annyira „szívbe markoló” volt ekkora nyomorúság látása. A népi írók akadályozták meg elsősorban, hogy az emberek jó lelkiismerettel elfordíthassák a fejüket. Versben, regényben, színdarabokban, novellákban, szociográfiákban; napilapok hasábjain, folyóiratokban, könyvsátorokban, bírósági tárgyalótermekben tarták föl az agrárproletárok mérhetetlen szegénységét és szenvedését. *Magyar* nincstelenségét, hisz itten éltek; ami azonban egyáltalában nem azt jelenti, hogy nemzeti vagy épp nacionalista eszmék által engedték volna elhomályosítani az elnyomás és kizsákmányolás világos kategóriáit. Illyés külön is hangsúlyozza, többször is, hogy a zsellér- és cselédsorsúak közt tökéletesen ismeretlen mindenféle „faji” megkülönböztetés vagy akár „nemzeti” öntudat. „Kossuth nevére — írja a *Puszták népében* — nagypapa keblében éppoly kevésé dobbant meg a szív, mint akármelyik pusztaiában. Kossuth, 48, szabadság — mindezt afféle falusiaknak való dolognak tartották, akár a képviselő-választásokat, amelyeknek szekerei egyik községből a másikba tartva néha a pusztán is átbogtak harsány dalt, borosflaskát és nemzetiszínű zászlót lengetve. Igaz, Kossuth is megfélemedezett róluk. Nemcsak a mindenkori honatyák, a tudósok is kihagyták őket. Múltjukról így természetesen még kevesebb a »hiteles« adat, mint jelenükről.”

S a jelenükből kiindulva — valóságos agrártörténészként — igyekszik föltárni a múltjukat; keresi, mit változtatott — ha változtatott — sorsukon a jobbágyfelszabadítás, mikor enyhítette — ha enyhítette — az ő nyomorukat is az általános gazdasági föllendülés; s egyáltalában: mikor jelentek meg a „Történelem Szinpadán”? Nem volt könnyű dolga. Mert „a puszták népe s a vele egyanyagú zsellérség, mint a Karsztok bujkáló patakja merül fel a magyar történelemben, meglepetést, elismerem, nem kellemes meglepetést okozva. Megírta történetüket valaki — a fél ország művelőinek történetét? — Nem tudok róla. Esztendőik során kitűnő könyveket böngésztem át, nagy ritkán bukkantam valami halvány nyomra, egy-egy mellékmondat félhomályában. Kitűnő közgazdászokat, szociológusokat kérdeztem, kiderült, hogy alig tudnak annyit is e népréteg múltjáról sőt jelenéről, mint én, akinek emlékezetében csak véletlenül ragadt meg egy-két adat”.

A gyéren található adatokból először is a parasztság múltbeli rétegződését bontja ki. „A cselédek már régi eleink alatt is cselédek voltak. A szolgálás formája persze gyakran változott, lényege legtöbbször csak még rosszabbra.” A honfoglalás óta úgyszólván egyetlen nagy gazdasági s társadalmi lejtő a történetük, amit csak nagy néha s rövid időre szakított meg egy kis pihenő; a középkor delelőjén, amikor „az Árpád-házi királyok egyike-másika tőle telhetően igyekezett István hatalmas alkotásán javítani”, s a XIX. század második felének első évtizedeiben, amikor a gazdasági viszonyok „ha másutt nem is, a Dunántúl némely vidékén átmenetileg emeltek valamit a pusztaiak sorsán”. S negyvennyolc? Ebből a zsellérek s cselédek, de általában a parasztok, majdnem kimaradtak. A jobbágyfelszabadítást ijedtében szavazta meg az országgyűlés, arra a hírre, hogy Petőfi 40 000 paraszttal Rákos mezején áll. A jelenet jelképi értékű s értelmű: a magyar nép s a forradalom eszméje Petőfi negyvennyolcában elválaszthatatlanul összeforrott.

S mint mikor az ember magas csúcsra ér, s kitérül alatta a táj, Petőfi nevére hirtelen megvilágosodik a honi történelem. Az is, ami közös benne Európa történetével, s az is, ami különbözik. „A fejlődés, a diadalmas kapitalizmusé, Magyarországon is pontosan ugyanazokban az ütemekben történik, akár Nyugat polgáriasszó államaiban. Az egyedüli változat az, hogy nem az ipar, hanem a mezőgazdaság területén. De mi lényeges különbség van abban, ha a már akkor annyit kárhaztatott tőke a városi gyárak és pénzszekrények helyett földbirtokban összpontosul, és hajtja uralom alá az egész országot? Csak az ellentéteket teszi kirívóbbá. A kommcencióból élő juhászbojtár a számárháton is éppolyan proletár, akár a lyoni takácslegény

a szövöszék mellett. A felrobbantott céhekből szabad polgárrá kényszeredett iparosnak csak emlékei mások, mint a kúriájából városba sodródott nemesé: jövője és társadalmi szerepe alig más."

A gazdasági élet s a társadalom fejlődése tehát a XIX. században is, akár a korábbi korokban, lényegében szinkrón haladt az európai történelemmel. S ennek megfelelően, kisebb-nagyobb késéssel, eljutottak hozzánk a nyugati eszmeáramlatok időben egymást követő hullámai is. A katolicizmus, a latin műveltség, a humanizmus, a reformáció, a kartézianus és a fölvilágosult racionalizmus, a jakobinizmus, a liberalizmus különféle változatai mind megtalálhatók itt is, legföljebb a nyugattól kissé különböző társadalmi rétegződésben. Am a szükséges transzformációk után azonnal világossá válik a kép, s az azonosságokon túl nemegyszer az is kiderül, hogy kicsit szerencsésebb körülmények között tán épp innét indulhatott volna el — mint ahogy néha még így is elindult — egy-egy új eszme Európa szellemi stafétájában. Ki tudja például, hogy csak kicsit kevésbé önző és buta uralkodó osztály teher-tételével a vállán mivé fejlődhetett volna az ország Dózsa forradalma után, mely még a kathárok reformációját őrizte a nép nemzedékeket átívelő emlékezetében, s a nagy európai reformmozgalmakkal egyidőben rázta meg a honi valóságot.

De hát csak a XVIII. század végén kezdett először gyengülni az országon a főúri bilincs. „A kor, Európa-szerte, a népiesség kora is. A jövevény társadalmi osztály, a polgárság a magaslat fele útjáról, hova majd fölkerül, még egyszer visszahajol a néphez szellemi útravalóért.” A polgári irodalom mindenütt „népies visszaemlékezéssel kezdődik”, nálunk is. „A magyar irodalom útját már Csokonai és Fazekas erre kanyarította, s nemcsak külsőségekben, hanem úgynevezett világszemléletben is. Batsányi élete mutatja, mi vágta el az utat: igen, a Habsburgok börtöne, Kufstein.” A magyar jakobinusok kiirtását követő esztelen terror készítette nálunk az utat a biedermeier — „a tiszta szív és a domborodó pocak” — hazug finomkodásai és szenvelgései előtt; s nem kicsiny mértékben a német elnyomásnak tudható be, hogy Debrecen — Csokonait és Fazekast — fölvaltotta a magyar irodalomban Széphalom. De a német hatás kora csak pillanat volt. A honi szellemi élet mindig német világon túli kapcsolatokat keresett s talált; elébb csak műveltebb egyedeiben, de a reformáció óta népi tömegeiben is, „Kálvin János és alvezérei jóvoltából”. A Nyugat legelső szellemi centrumaiban műlódott prédikátorok hazajönnek az elvadult pusztaságokra, „ahol nem kis mértékben épp az elvadultság és a pusztaság — a hozzáférhetetlenség — teszi lehetővé a vallásszabadságot s azt, ami ebből később fakadt: a gondolat szabadságot. Ez magyarázza, hogy a XIX. század kezdetén a magyarság népi része is alapjában érti a korszak nagy gondolatait”.

„A nemzet egyszerre elmaradott és előrehaladott, a hurok megfeszülnek és gyönyörű dallamokat játszanak a franciaországi szellőkre. A jobbik Ausztriában már nemcsak a közjogi elnyomót látják, hanem a gyarmatos kiszípolyozót is. A nemzeti nagy elv francia járulékait: a szabadságot, a függetlenséget sehol sem értették meg úgy, mint itt... A magyar irodalmi szellem idegesen rázza le még emlékeit is annak, amidőn egyetlenegyszer, egy gyenge pillanatában, Kazinczyék szorgoskodása idején német befolyás alá került.” Petőfi, aki maga is a széphalmi szellem hatása alatt indult el költői pályáján, hatalmas erővel s immár végérvényesen fordítja vissza a magyar irodalom fő sodrát Csokonai, Fazekas útjára.

A magyarság és a nem német Európa lényegbeli — s lélekbeli — szövetségét legtisztábban az irodalom fejezi ki; „a tudomány, a politika, a közoktatás időről időre telezívta magát a germán nedvekkel, az irodalom csodálatos kényességgel mindig visszautasította, s átnyúlva a fekete erdők gyűrűje felett, a legnyugatibb vidékekkel tartott közösséget”. „Ha átjön is a germán szellemiségből valami hatás, az — megismételve azonnal a már a reformációban tapasztalt példát — azon nyomban függetleníti magát, sőt németellenes lesz.” S még számtalan, a harmincas évekből s negyvenes évek elejéről származó idézettel igazolhatnánk, hogy Illyés „franciasága” lényegében a német szorításban élő magyar nép létérdekének fölismerése és vállalása. Németellenesség és forradalmiság esszenciális kapcsolata az illyési történelemlátás egyik sarkalatos elve. Az uralkodó osztályt ugyanis érdeke — ez a döntő,

nem származása — mindig a németekhez kötötte. S így itt bármiféle — gazdasági vagy kulturális, magyar vagy egyéb — nacionalizmus mindig egyszerre hajtotta a vizet az idegen s a honi elnyomók malmára. A forradalom viszont mindig és szükségképpen azonosult a legszegényebbekkel s a legrégebben e honban szenvedőkkel. Petőfi művészete és élete, Petőfi példája ezt demonstrálja egész történelmünkre vonatkozó érvénnyel, egyszeri és kivételes tökéletességgel. Író itt aligha tehet mást, mint erejéhez s tehetségéhez mérten vállalja Petőfi útját, vállalja az ő harcát. Az osztályharcot.

Az osztályharcot klasszikus, legszabályosabb értelemben kell érteni: Illyés verseiben, nagy memoire-regényeiben, szociográfiájában, tanulmányaiban, a Szovjetunióról szóló — 1934-ben megjelent — lelkes beszámolójában épp elégyszer hangsúlyozta. S ahogyan nőtt a harmincas években, a harmincas és negyvenes évek fordulóján az országra nehezedő osztály- s germán terror, annál inkább. Tán főlölleges is külön hangsúlyozni, mit jelentett a Szovjetunióról szóló elragadóan érdekes és a kommunizmus nagy alkotásaiért fenntartás nélkül lelkesedő beszámolója akkor, mikor még egy Gide-nagyságrendű elme éleslátását is elhomályosította a szocialista építés akkori lázas ütemével járó rengeteg baj s hiba. Persze Illyésnek Gide-hez képest behozhatatlan „előnye” volt: pusztai cselédek s zsellérek nyomorához szokott szemmel járt a Szovjetunióban, s a szegénységet és gondokat az évszázados osztály-elnyomás függvényében látta. S egyébként is, az élet látható jelei mögött mindenütt az új, szabadabb, emberhez méltóbb kapcsolatok csíráit kereste s fedezte fel. Annak a títját kereste, hogy mi teremt — a mindig alapul szolgáló gazdasági feltételeket is figyelembe véve, de azokon túl — többé-kevésbé jól funkcionáló nagyobb egységeket az egyénekből. A *Hunok Párizsban* 19-es emigránsok kicsi körében vizsgálja ezeket az erőket, s elemzi a nemzetközi munkásmozgalom hatalmas emberformáló erejét. A kicsi egységet, illetve egységeket — a magyar emigránsok különféle csoportjait — nagyobb egységek életébe illeszti be: a városéba, a francia munkásmozgalomba, az avantgarde-ba, Európába. Azaz fokozatosan egymásba épülő, egymásba integrálódó egységekkel dolgozik, mint valami modern elektronikus számítógép.

Alljunk meg itt egy szóra, mert az illyési szerkesztés fundamentális elvéhez érkezünk. A XIX. században a regény, s véle párhuzamosan tejtestvére, a történetírás, az időtengely mentén folytonosan változó kauzális összefüggésekkel dolgozott, s az összefüggések nyalábjait egymást követő időpontokban metsző síkokban rajzolta meg a történés eleve egyértelműen meghatározott tájképeit. A XX. századi regény, s ugyanígy a történetírás is, fölfedezte a többidejűséget, illetve helyesebben azt, hogy az egyidejűség egyáltalában nem magától értetődő és önmagában meghatározott valami, hanem külön kell definiálni, a külső és belső történések szüntelen egymásra vonatkoztatása által. Ebből a mechanikából, az állandóan újradefiniálódó egyidejűségek relációiból bontakozik ki a *temps perdue* és a *temps retrouvé* dialektikája.

De nem ez volt az egyetlen új szerkesztési lehetőség. A történetírás — kivált az *Annales*-kör szociológiai ihletésű történetírása a harmincas években — megtanulta, hogyan kell összekapcsolni kész kicsi egységeket — mintegy „történeti integrált áramköröket” — különfélelekképp működő nagyobb struktúrákká, s hogyan lehet így — s csak így — feltárni működésüket, életüket, alakulásukat, fejlődésüket. Mi több, megfelelő óvatossággal még a „kísérlet” lehetőségéhez is hozzájuthat így a történész: a szétszedett struktúra egységeit másként is összerakhatja, s megnézheti, szól-e így is, szólhatott-e volna így is az éppen vizsgált „történeti rádió”. A kísérletet persze nem szabad összetéveszteni a valósággal, de látni kell azt is, hogy a kísérlet nélkül nem érthető meg igazán a történés. Illetőleg ami így lehetőségek és sorskérdések fényében megérthető, az már nem az egyidejűségek — „klasszikus” vagy „relativisztikus” — mechanikája többé. Más bomlik ki a kísérletekből s másként: a tettenért idő.

A művészet egyébként itt is megelőzte a tudományt, hisz a szürrealizmus már rég megvalósította eredetileg össze nem tartozó egységek új, elképzelt — megvalósítható vagy képtelen — struktúrákká való integrálását. Szürrealista történelem-

szemlélet? Ha jobban tetszik a szó, legyen „strukturalista”; a lényeg úgyis csak annyi, hogy — Hornyik Miklós szerencsés kifejezését használva — „A világosság szürrealistája” a magyar irodalom fősodrához híven újra fekete erdőkön túli s fényes jövőjű szellemi áramlatokra hangolta az effélékre egyáltalában fogékony honi áramköröket.

S hozzá épp akkor, mikor az osztályelnyomás és a germán terror legsúlyosabban nehezedett Európára. A *Hunok Párizsban* a germán dölyf és győzelmi mámor csúcán hirdette a nemzetközi munkásmozgalom legyőzhetetlenségét s a francia kultúra fölényes nagyságát. A *Koratavasz* pedig ugyanakkor — éspedig ugyancsak vallomásos részletekkel — a 19-es forradalom mélységesen magyar és népi eredőt elemezte. Amikor az uralkodó osztályok legfőbb „szellemi” gondjainak egyike épp az volt, hogy 18-nak s 19-nek még a lehetőségei közül is kiirtsanak és kitorúljenek mindent, ami „magyar”, akkor mutatta meg a vöröskatonának beálló ifjút vállaló Illyés, hogy 19-ben a pusztai cselédek s falusi zsellérek útja szükségképpen és logikusan azonosult a munkásokéval. A *Puszták népe*, a *Lélek és kenyér*, a *Petőfi*, az *Oroszország*, a *Hunok Párizsban*, a *Koratavasz* Petőfi életművéhez fogható jelenséggé s érvényé sűrűsödtek. A magyar történelmet Illyés kilátója nélkül épp úgy nem lehet immár elképzelni, mint Petőfié nélkül.

A kilátó szerkesztéséből mármost egyértelműen következik „nagy látószöge”: a történelem szélrózsájának minden irányába tudni s merni kell látni annak, aki innen akar széjjelnézni. Illyés „Gyalogút”-járól szólva Kiss Ferenc — a *Tiszatáj* 1972. novemberi számában — szépen meg is magyarázta már, hogyan tévesztjük össze ezt a 360 fokos — tehát az élet teljességére nyíló — látószöveget szűkebb kilátókhoz szokott szemmel gyakran holmi „ingadozással”. Holott alig képzelhető az övénel következetesebb pálya. Ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztetni, hogy az „integrált áramkörös” szerkesztés eleve megköveteli a szempontok sokoldalúságát s rugalmasságát.

Tán az *Ebéd a kastélyban* segítségével érthetjük meg legkönnyebben, miről is van itt szó. Nyilván ez esetben senki sem fog „ingadozást” orrontani, de a hatalmát s létalapját vesztített arisztokrácia iránti szép „megbocsátó” gesztusként sem lenne helyes értelmezni ezt a regényt. Az írás inkább azt a nagy „szürrealista kísérletet” regisztrálja, melyet maga a történelem végzett a magyar arisztokráciával. Összeráztak, s még kicsivel korábban is elképzelhetetlennek vélt új struktúrába illeszkedtek be az elemek, s mostani funkcionálásuk hirtelen új fényt vet egész múltbéli szerepükre. Sőt: az a szerep csak most, a nagy kísérlet fényében érthető meg igazán. Abból, ahogyan a különben igen rokonszenves, művelt, s a maga módján még haladónak is nevezhető gróf — az ebédadó — reagál önmagukban véve jelentéktelen dolgokra: anekdotákra, melyek osztálya bornírságáról s önkényeskedéseiről szólnak, főúri ismerősei egykori s mai viselkedésére, kapcsolatukra a „nép”-pel akkor s ma, nézeteikre. S az író mindebből kettős tükröt készít: egyet az arisztokrácia, egyet a szegények felé fordítva. S a kettő a közösségi magatartás történeti mélységeibe világítva együtt mutatja meg, hogy bármi is volt néhány kiemelkedő nagy főúr érdeme, s bármilyen is volt egyebütt az arisztokrácia szerepe: létük egészében, s itt, mindig tragikus teherként nehezült az életre.

A történeti pszichológia és az eszmetörténet abban az értelemben, ahogyan Lucien Febvre használta a szót — s ahogyan Robert Mandrou nyomán szűk szakkörökben nálunk is kezd divatossá válni —, régóta jelentős komponens Illyés oeuvre-jében. Nála is, akár a franciáknál, szükségképpen következik a történelem szociológiai szemléletéből, mely, ha nem akar megállani a gazdasági összefüggések tárgyalásánál, óhatatlanul keresi a képletet a „népek magatartására”, az eszmék lassú vagy gyors mozdulására és terjedésére. A közelmúlt egyetlen, szakkörökön túl is erős érdeklődést kiváltó történészvitájában — a „hazafiság” múltbéli eszméjéről — éppen azért fordult elő annyiszor a legjelentősebb hozzászólásokban Illyés neve.

Hogyan lehet azt megérteni, hogy évszázadokon át megmaradt itt egy nép s egy nyelv, ennyire kedvezőtlen körülmények közepette, a történelem hihetetlenül roszszul funkcionáló struktúráiba zártan, ellenséges indulatok tüzeiben? Hogyan jutott

reá ereje, hogy ne csak vegetáljon, de időnként jókedvűen s szépen is éljen, sőt napnyugati nagy eszmékhez csatlakozzék, közvetlenül? Mi volt az, ami a véletlenekeket — kedvezőket s károsokat — be tudta fogni itt egy nép evolúciójának szükségyszerűségébe? S méghozzá — ismételjük meg — többnyire kifejezetten hibásan, sőt komiszul működő társadalmi struktúrák ellenére. A kérdés, feltéve, hogy az ember nem próbálja okvetlenül megválaszolni, a történelem nagy kísérletének is tekinthető. Kísérletnek abban az értelemben, ahogyan fentebb megfogalmaztuk. A feladat tehát nem a felelet — ezt nyugodtan rábízhatjuk a történészekre —, hanem a kísérlet vázolója. És ez az a lehetőség, amit Illyés a *Magyarok*ban összegyűjtött naplójegyzetekben vizsgált s elemzett jó néhány történelmi drámában, tanulmányban, szellemi útirajzban.

Képzeljük el, hogy idekerülnek valahonnét „Keletről” — ami Európa történelmében sohasem szűkíthető pusztá földrajzi fogalom — egymástól meglehetősen nagy időközökkel elválasztott hullámokban különféle néptörzsek, melyekben jóformán csak az közös, hogy mind különböznek a környező népektől. Különböznek nem is annyira etnikum — e tekintetben egymástól is legalább annyira különböznek —, mint inkább nyelv s műveltség tekintetében. De nem úgy, hogy anyagi s szellemi műveltségük alacsonyabb lenne az itt vagy nyugatabbra talált népekénél. Egyszerűen merőben más. Része a nagy népvándorlás-korabeli kultúrának, mely az itteni keretekbe már semmiképp sem illeszthető be. A gyors alkalmazkodás kényszere — és képessége — erős kiválogatódást eredményez, mely megteremt s a fejlődés útjára lendít Európában — s megint nemcsak a földrajzi fogalomként értett Európában — egy új országot. „Magyarrá a magyart tehát kétségtelenül a Nyugat tette. Ide érkezve vált igazán mássá, itt kapta a legtöbb súrlódást és sértést, itt kellett legtöbbször visszavágnia; azt, hogy ki, azt itt tudta meg, úgy, hogy tudtára adták. A Don-vidéken még rokon volt, s ha ott marad, könnyen megtörténhetik, hogy szét-szívódik a rokonnépek egyre tágabb köreiben. Nyugaton már, mint idegenre, csak a pusztulás várható rá, vagy saját értékeinek felfedezése után az azokhoz való ragaszkodás, az önállóság, a külön lét. Ha nem akarta legyilkoltatni magát, magyarrá kellett válnia. ... Európa irántunk való jóakarátát tekintve valóban büszkék lehetünk a teljesítményre.”

S hogy nem akármilyen teljesítmény volt, azt jelzik máig (számukkal s minőségükkel) a későbbi mérhetetlen pusztítások ellenére is megmaradt román templomok, melyek közvetlenül Clunyhoz, s a honfoglalás és az Árpád-kor legendái, melyek a korabeli párizsi egyetemenh kapcsolják a középkori Magyarországot. S aztán elfed mindent a gyűlölködés tengere s a támadások tömege; csapások, „amelyek nem az ellenség jó természete s szándéka miatt nem lettek egytől egyig halálosak”. Illyés halálhörgés, siralom zajától hangos történelmünket megválaszolhatatlan kérdésekkel faggatja: „Meddig bírja ezt a harcot? Vagy elterülése is az ösztön okossága, a fűbe, a gyökerekbe kapaszkodva akadályozza meg, hogy kiteszkojják e földről? Miért e kétségbeesett szívósság? A barbár konoksága ez, aki a hadifogságban sem adja meg magát, vagy valóban örök életre van ítélve? Rendeltetése van? (Nem hiszem, hogy népnek más rendeltetése van, mint hogy tagjainak a lehető legemberibb életet biztosítsa; erről még kell szólnom.)”

Később, különféle megfogalmazásban s összefüggésben valóban szólt is róla gyakran; 1941-ben még egy kis könyvet is írt róla. Ez a könyv, a *Csizma az asztalon*, a teuton dolyf tetőzése idején s az örült diktátorok eszeveszett grasszálása korában önálló életre s a „tollbamondók” (= diktátorok) megvetésére biztatta s tanította a népet; közérhetően s fölséges iróniával — nemegyszer nemes akasztófahumorral — leplezte le a hatalmasok gonosz basáskodását, a birodalmasdi s a profithajsza egymással szövetkezését és gyilkos természetrajzát, a háború iszonyatos esztelenségét. S recepteket írt, amik segítségével egy nép individuumai s kicsi közösségei tán megőrződhetnek az apokaliptikus idők sodrásában. Erősen a kor s hely igényeihez illesztett írás volt tehát, de a tőkés termelés, a nagyvárosi „metropolitán” élet, a fogyasztói társadalom, s nem utolsósorban a hírközlés rohamosan növekvő jelentőségének elemzésével számos olyan gondot érintett, melyek nem szűntek meg

hatni a fasizmus leverése után sem, sőt egyikük-másikuk — pl. a túlságos urbanizáció és a környezetpusztítás, vagy a „Gargantua-civilizáció” — épp ma okoz világszerte súlyos bajokat. Úgyhogy egyáltalában nem lehetetlen, hogy az ekisztika tudománya innét is elindulhatott volna, ha a honi mérnökök közt akad, aki megszívleli a *Cszma az asztonon* táj- s környezettervező fejtegetéseit. Harminc év távlatából így is valóságos jóslásként hat egyik-másik megállapítása; pl. az, hogy a fejlődő mezőgazdasági nagyüzem egyszer még vissza fogja csábítani a munkást és a mérnököt, noha Illyés nem éppen a tsz-melléküzemágak formájában képzelte el a dolgot.

„Ha a jövőnk nem is, a múltunk alakul”, idézi a *Magyarokból* Béládi Miklós *Illyés Gyula világaról* szóló tanulmányában, s hozzáteszi, hogy amikor Illyés „neki-kezdett az »új fogalmú hazafiság« darabjainak írásához, azzal a hittel cselekedte, hogy jövőnk is alakul”. S csakugyan, a felszabadulás utáni írásaiban — bárhová is tartoznak műfaj szerint — majdnem mindig szerepel a jövő, a magyar nép jövője iránti felelősség. A felelősség, mely sohasem nélkülözheti a széles horizontú történeti háttérrel. Próbáljunk világosabban fogalmazni.

A felszabadulás a magyar irodalomban merőben új helyzetet teremtett. Először fordult elő, hogy jó írók válláról is lekerült az egzisztenciális teher; saját megélhetési gondjaiké, de a nemzet létproblémáié is. Vagy ahogyan Illyés 1945-ben írt tanulmányában idézi az egyik felelős pártfunkcionáriust: „Az írók pedig majd visszazabadulnak íróknak.” „Vagyis nem kell nekik — kommentálja Illyés a mondatot — folyton mással is törődniök, lesz egy olyan társadalom, amelyben ki-ki olyan jól végzi dolgát, hogy az írók is végezhetik a magukét.”

„Ezt akartam rögtön a fordulat első pillanatától fogva magamra alkalmazni”, írta Illyés, s ő, a közel s távolban legműveltebb költő nyilván legjobban meg tudta becsülni egy efféle új írói magatartás hasznait. Remekbe szabott irodalomtörténeti esszéi és finom analízisei bizonyítják — az *Ingyen lakoma* két kötete jórészt ezekből áll —, hogy a költő mellett a prózaíró is talált volna elég föladatot a szelídebb, „tisztán irodalmi” tájakon. De csakhamar kiderült, hogy a helyzet mégsem ennyire egyszerű. Egyrészt ugyanis átjött az új világba a közösségek sok, régi, megoldatlan problémája, másrészt meg újak is keletkeztek, amiket jóformán még megfogalmazni és kimondani sem lehetett az irodalom, az írók segítsége nélkül. Nem volt ez persze holmi hazai sajátosság; világszerte megformálódott — s Franciaországban Malraux, Angliában Snow személyében még hatalomra is jutott — az olyan „közéleti író” alakja, aki művészi erővel s módszerekkel, történeti s világozzefüggésekre nézve tudta vizsgálni s kifejezni közössége egzisztenciális kérdéseit: a félelmetesen megnőtt pusztítópotenciál és a mammutmilitarizmus borzalmait, a rohamosan gyorsuló és ugyanakkor folyton romló minőségű urbanizáció gondjait, a mesterségesen fölcsigázott fogyasztás iszonyatát, a család degradálódását és a demográfia nagy kérdéseit, a parasztság eltűnését, illetve fölszámolását, a népművészet helyét — vagy helytelenségét — egy nép nélküli világban, és így tovább. Mindezekről s még sok más korproblémáról Illyés is elmondotta a véleményét.

De talán egyről sem írt annyiszor, akkora szenvedéllyel s olyan világos érvekkel, mint a kis nyelvi közösségek sorsának s jövőjének égető kérdéséről. Senki korunkban e szörnyű s rengeteg szenvedést okozó kérdéskomplexum mélyére annyira le nem ásott, mint ő. Senki olyan határozottan nem figyelmeztetett időszerűségére. A fasizmus, a nacionalizmus iszonyú és szükségszerű végterméke ugyanis nem rántotta magával bukásába a különféle nacionalizmusokat; a szörny néha nyíltan, legtöbbször azonban az emberek természetes közösségi igényeit s hazaszerető érzéseit bitorolva burkolt formában, ma is pusztít világszerte. S gonosz grasszálása ellenére, alig akad író, aki föl akarná — vagy tudná — venni véle a harcot.

Illyés gondos megfontolások alapján képletszerű tömörséggel foglalja össze a nacionalizmus és a hazaszeretet különbségét: „A nacionalista jogot sért (más népeket, önző előnyért); a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népiéért, hanem az Emberét, az Emberiségét).” Az általánosítás persze nem azt jelenti, hogy egy percig is lesüllyedne az általánosságok szintjére. „Még Jaurès-nevelésű engsztel-

hetetlen internacionalista vagyok — írja —: egy morzsányival soha nem kívántam s nem kívánok több jogot a népnek, mely fölnevelt, mint bármelyiknek. De ha azért, ami kijár, nem emelnék szót, épp nemzetköziségem zárna ki, mint orgazdát, nemcsak a magyarok közül; a kölcsönösség minden jó táborából.” A jog, ami a népnek jár, mely fölnevelt? Könnyűnek látszik a kérdés? Feleslegesnek? „Csak egy tény, elgondolkoztatásul. S ha akadnak mégis országok, amelyek az anyanyelvi megkülönböztetéssel honpolgárok százezreit — ha nem millióit — a társadalmi létra mélypontjára nyomják: nem engedik föl például a szakmunkások szintjére sem? Mert hogy a szakmai képzés elnyeréséhez is ipariskolát kell végezni, ahhoz pedig az állam nyelvének tudása kell, olyan területeken is, ahol azt napi járőföldre nem beszélük, sose beszélték? Világos, hogy ez az osztályharc újabb formája, s már nem nemzetien, hanem nemzetközien érvényes elvek szerint vizsgálendő és ítélendő meg. Itt immár kenyérkeresőkről van szó s nem katalánokról, flamandokról vagy vallo-nokról. Vagy magyarokról.”

Vagy hogyan ítélendő meg hibák ráolvasása egy egész népre, bűnöké, amiket soha el nem követett, soha el nem követhetett, s mégis jó hírnevét, helyzetét, tán jövőjét is veszélyeztetik valótlan híresztelésekkel? Illyés, aki 1945-ben elsőként figyelmeztetett rá, hogy „egy-egy nemzet nem egyedeiben, hanem csak egységében felel”, később úgyszólván egymaga óvott az alaptalan általánosítások ellen, melyek az uralkodó osztály s az imperialista nagyhatalmak vétkeit globálisan és „nagylelkűen” a magyar nép nyakába varrták. Illyés nem a magyarságot védte, természetesen. A jogot, ami minden népnek kijár.

De távolról sem él — élhet — vele minden nép egyformán. A szépen működő közösségi élet kereteit nagyon nehéz megteremteni s megőrizni. Akárhol járt; Franciaországban, Bulgáriában, Svédországban, Hollandiában, Illyés mindig s mindenütt az összehasonlítás gondjait hordozta magával. Ez teszi útirajzait izgalmas s (nem egyszer fájoán) *Szíves kalauzzá*. A jól rendezett s városkának beillő délfrancia falukban járva a magyar falvak elhagyatottságát s elesettségét láttatja; Stockholmban vagy Amszterdamban járva az olvasóba ülteti a kérdést, hogy ha ott azok többé-kevésbé jól működő fővárosai az országnak, vajon milyen Budapest? Mi a titka, hogy egy világváros egy nép fővárosa lehessen? Vagy a technika szé- dületes haladásának, a civilizáció uniformizálódásának, az életszínvonal emelkedésének világszerte ható nagy trendjei közepett még gondolni is naivság ilyesmire? El kell-e vesztíse életformájával együtt létének évszázados szellemi kereteit is a gazdasági s technikai civilizáció jobb, magasabb szintjére vágó — s lépő — közös- ség? „Az analfabetizmus legyőzése, a tudományos gondolkodás elterjedése, a hír- és eszmeközlés bámulatos üzemesedése nem e körbe esik”, szögezi le ismételten Illyés, eleve elválasztva magát irracionális, technikaellenes utópiáktól. Másról van szó. „A helyett a művészet helyett — jegyzi meg egy dél-franciaországi szellemi terep- járásán —, mely szinte kultikus erővel szolgálta, a barlangkori időktől fogva, a kö- zösség jó működését, a nép nem kapott semmit. Ezt szigorúan kimondhatjuk. Attól pedig még izlését: szépre-jóra való szomját is elvesztette, amivel őt az a kultúra- hordozó osztály kínálta, melynek uralma alatt az ő megfosztottsága elkövetkezett. Persze hogy az idő műve volt, s még csak nem is a polgárságé. De hát vajon vak szolgálai vagyunk-e mi az időnek? Keze rettentő nyomai láttán is? Az a népréteg, mely évszázadokon át legtöbbet köszönhetett ennek az esztétikán túlterjedő — mert hisz kultikus hatásokat is érintő — művészetnek, a parasztság ősi létformáját nézve megszűnt. De az az ősi szomj a szépre s jóra, az él tovább. Egyre több olyan jelet mutat, melyeket most kellene számba vennünk.”

A népek, akár a nyelvek, nem holmi fölösleges koloncok az amúgy is létkérdé- sekkel viaskodó világ nyakán. A közösségi lét, az emberi élet fundamentális mű- helyei, pótolhatatlan értékek termelői s őrizői. De tán épp értékük miatt is, könny- nyen sebezhető, roppant érzékenyek. A *Tiszták* s a drámához írt eligazítások, de ugyanígy a *Különc* és a *Tisztákkal* szellemi rokonság ezernyi hajszálgyökerével összefont *Testrérek* is világosan példázza, hogy egy ügy igazsága, egy vállalkozás vagy műveltség tisztasága s nagysága egyáltalában nem garantálja megmaradását.

Ellenkezőleg, nyelvek s népek veszhetnek el úgy, hogy igazában még csak útjában sem állanak semmiféle hatalomnak; Montségur védőit még támadóik is tisztelik és szánják, s szinte szándékuk ellenére üldözik máglyahalálba. A harc és verseny iszonyatos értelmetlenségében úgy tűnt el egy nép s egy nyelv, hogy igazában vesztes ott a győztes is.

„De mégsem tűnt el minden — gyökértelenül. Valami mégis szívósan tovább élt. Századokon át mind a mai napig az ellenzékiesség területe maradt ez az országrész, éspedig folyton az előretörő, a haladó irányú népmozgalmaké. A protestantizmus mintha csak parazsat lobbantott volna újra tüzzé. Hasonlóképpen gyúltak ki itt a fölvilágosodás mécssei. De még mintha a századforduló antiklerikalizmusában is működött volna az ösztönnek valami emlékezete a hajdani máglyákra. A hitszervezeti bíráló se váltott át oly gyorsan és tartósan szociális, majd szocialista mozgalommá, mint ezen a tájon. Ez szülte Jaurest.”

„Új Dózsa-drámájáról, a *Testvérekről* nyilatkozva — kezdi Kántor Lajos a *Tiszatájban* az író történelmi ihletéről szóló tisztelegő esszéjét — Illyés Gyula elmondja, hogy nem szeretett versenyezni. »Ha én győzök, más veszít, s az én diadal-érzésemnek az ő levertsége az ára. Ha pedig ő győz — csak nem hiszi, hogy végleg levert engem?«

Csakugyan, egyéni s csoportos gyűlölködésektől s győzhetnékségektől gyötört korunkban senki oly kivételesen friss szemmel s fürge ujjal nem bogozta győzelem, legyőzetés, helytállás kusza és kegyetlen gubancát, mint a *Kézfogások* költője. „Mind den gyökér — írja a *Szobraim* című esszéjében — erőfeszítési központ. Elég csak megfordítani s virág módjára tartani magunk előtt, hogy megérezzük: ahogy a virágból hódítási vágyó illat, a gyökérből hódító küzdelem energiája árad.

E harc kihűlt emléke minden útfélre vetett szőlőtöke is. Fordítsuk gyökerével fölfelé. Mennyi izomdagadás, mennyi feszülés, mennyi döböntő forma — csaknem lelki kifejeződés —, mennyi görcsösült akarat. És tragédia és ravaszság, sőt humor.

A szőlőgyökereiből különösképpen.

De még inkább a tőkefejből, melyet évenként visszanyesnek.

Tragikus erőfeszítést sugároz útfélre vetett állapotában is, minden ilyen élet-ösztönében visszavert — csak egy-két venyigével élő — tőkefő.

Főleg, ha az ember egy-két mozdulatnyi beavatkozással még segíti is, ami kifejeződésként belelátott egy-egy ilyen, már halálba dermedt — már kőszzerű — izomcsomóba.

Ezt először pusztá letördeléssel végeztem. Később zsebkéssel. Aztán valahányszor esti sétáimat a lelőhelyek felé terveztem, már gépiesen ágnyeső ollót süllyesztettem a viharkabátom zsebébe. Egy-két helyénvaló csettintés, és máris kész alkotást tehettem a viharkabát másik zsebébe.

Otthon alkalmas talapzatra, szobrászi nyelven *sokle*-ra, szoklira helyezve, műveim nemegyszer saját magamat is megdöböntettek. Mintha csak most szólaltak volna meg.”

A „szürrealista történetírás” ars poeticája? A Véletlen mélyén tetten ért idő? Jobb, ha kerüljük a definíciókat. Írjuk inkább ide újra azt a két sort, amit Kiss Ferenc idézett *Illyés „Gyalogút”*-járól szóló szép esszéjében:

A szemmértéke nem volt mérnöki —
Kolumbuszi volt! Tisztelet neki!